

**KÜLTÜR COĞRAFYASI AÇISINDAN BİR İNCELEME: TORTUM,
ÇILDIR VE TÖDÜRGE (DEMİRYURT) GÖLLERİ**

**A Study With Respect To Cultural Geography: The Tortum, Çıldır And
Tödürge (Demiryurt) Lakes**

Dr. Zerrin KARAKUZULU*

Dr. Gülhan ATNUR*

ÖZET

İnsanoğlu eski çağlardan beri yaşadığı çevreyi anlama çabası içerisinde olmuştur. Bu nedenle daima çevresindeki varlıkları anlamlı kılmaya çalışmıştır. İnsanlar dağların, ovaların, göllerin, taşların, bitkilerin vb. oluşumlarını ya da varlıklarını kendilerince açıklayabilmek için, çeşitli efsaneler anlatmışlar ve bunların birer kültür mirası olarak gelecek kuşaklara ulaşmasını sağlamışlardır.

Bu çalışmada Anadolu efsanelerinde Türk insanının bazı gölleri (Tortum, Çıldır ve Tödürge) algılayış biçimi, kültür coğrafyası açısından incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Efsane, mekan, coğrafya, kültür, göl.

ABSTRACT

Man has tried to understand the characteristics of the place where he lives, throughout the ages. Therefore, he has made efforts to make what he sees around meaningful. People have told legendary tales in order to explain the formation and existence of mountains, plains, lakes, stones, vegetables etc. and made it available for the future generations to make use of them as cultural heritage.

In this study, the way the Turkish people have perceived the lakes called Tortum, Çıldır and Tödürge in Anatolian legends is examined.

Key Words: Legend, place, geography, cultur, lake.

* Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü

* Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

İGİRİŞ

İnsanlar doğaları gereği coğrafyacılardır. ‘Yer’ veya ‘yerler’ her insanın bir parçasıdır. Coğrafya, temelde insanın yapısında bulunan, onun kendininkinden başka ülkeler ve ‘yer’ler hakkındaki eski ve giderilemez merakının ürünüdür. (Tümertekin, E. 1994: 3)

İnsanoğlunun fiziki çevre hakkında çeşitli zihinsel imajları vardır. Bu tür imajları tasvir etmeye coğrafyacıların ‘çevresel algı’ terimini kullandıkları bilinmektedir. Çevresel algı, her insanın zihninde taşıdığı çevre imajıdır. Bu model çok önemlidir, çünkü bu, içinde insan davranışlarının gerçekleştirildiği mekanı oluşturmaktadır. Algılama olayı ve bunun sonucunda beliren zihinsel model iki ana yorumdan etkilenmektedir: bireyin çevreye ilişkin kendi görüşü ve bu görüş üzerinde kültürün etkisi. (Tümertekin, E. 1994: 27-28) **Coğrafyacılar için kültürler arasında çevrenin farklı şekillerde algılanma yolları** önemli bir inceleme alanıdır; bunlardan biri kültür coğrafyasıdır. “Kültür coğrafyası ya da kültürel coğrafya insanların içinde yaşadıkları fiziki çevreden çok, insan kültürlerinin vurgulandığı bir anlam içerir.” (Tümertekin, E., Özgüç N. 1998: 105) Kültür coğrafyası konuları arasında; 1. Kültür, 2. Kültür alanı, 3. Kültürel coğrafi görünüm ya da kültürel mekan, 4. Kültür tarihi, 5. Kültürel ekoloji yer alır. (Tümertekin, E., Özgüç N. 1998: 108) Bunlardan “Kültürel ekoloji konusu beşeri ve fiziki coğrafyacıların buluşma alanıdır ve geleneksel olarak coğrafyanın akademik yanının da odak noktasını oluşturmaktadır.” (Tümertekin, E., Özgüç N. 1998: 115) Coğrafyacı, kültürdeki çeşitlilikleri anlayabilmek için **insan-çevre** etkileşimini incelemek zorundadır. Bu sırada neden ve etki ilişkisi de üzerinde durulan unsurlardan biridir. Ayrıca coğrafyacılar yalnızca çevrenin nasıl oluştuğunu değil, o kültürün üyelerinin çevreyi neden o şekilde düşündüğünü de bilmek eğilimindedirler.

Yaşadığı çevrede insan birçok coğrafi unsurla karşılaşmaktadır. Kişinin bunları anlamlı hale getirmesi kültüre bağlıdır. Çeşitli kültürlerin etraflarındaki doğal oluşumları algılamaları ve anlamlandırmaları da farklı olmaktadır. Bir kültür grubu için önemli olan coğrafi bir oluşum, diğerleri için değersiz sayılabilmektedir.

Efsaneler milletlerin yaşadıkları yerleri, olayları sebep ve sonuç ilişkisini dikkate alarak açıklayan en önemli halk edebiyatı örnekleridir. “*Mitik, dini, hayali/fantastik ve tarihi köklere*” (Ergun M. 1997: 41) sahip olan efsaneler gerçek veya hayal, kişiler, olaylar ile belli yerler (Sakaoğlu 1980: 4) etrafında teşekkül ederler. Bu anlatılar “*kutsal, gerçek ve olağanüstü*” (Seyidoğlu B. 2005: 10) kabul edilirler; böylece toplumların şuur altına yerleşir ve kuralların meydana gelmesine katkıda bulunurlar. Linda Degh’e göre “...ister yerleşimle ilgili ister

atasözü ve isterse konuşma şekilleri olsun halk hayatının şu veya bu yolla bir efsaneye bağlanmayacak kısmı yoktur.” (Çobanoğlu Ö., 2003: 14)

Efsanelerin bazıları bilinen birtakım yerlerle ilgilidir. Bu efsaneler, yaşanan coğrafyanın özelliklerini ve isimlerini anlatır. Dünyanın her yerinde benzerlerine rastlanan bu anlatılara gezgin (migratory) efsane adı verilir. Bunlar, o bölgede oturan insanlar için gerçek ve inanılırdır. “*Belli yerlerle ilgili efsaneler kısadır, etimoloji ve etiolojiyle ilgilidirler; onlar dünyanın farklı yerlerinde olsa da her zaman aynı konuları tekrar ederler. İlkel ahlakı ve uzun süre önce ölen gelenekleri bir araya getiren geçmişin yanılmaz işaretleridir.*” (Seyidoğlu B. 1997: 24; Funk and Wagnalls 1950: 640) Bilge Seyidoğlu belli yerlerle ilgili efsaneleri şu şekilde tasnif eder:

1. Dini binalarla ilgili efsaneler
2. Evler ve insanların yaşadığı yerlerle ilgili efsaneler
3. Tabiat ve kırlarla ilgili efsaneler. (Seyidoğlu 2005: 9)

Belli yerlerle ilgili efsanelerde *mekan etraflıca* tasvir edilmiştir. Bu çalışmadaki amaç da Anadolu efsanelerinden yola çıkarak, Türk insanının bazı gölleri (Tortum, Çıldır ve Tödürge) algılayış biçimi, algının coğrafi oluşumla bağlantısı ve kültürün bunun üzerinde yapmış olduğu etkiyi gösterebilmektir. Aynı zamanda özellikle ilk ve orta öğretimdeki öğrencilere hem kültürlerini hem de yaşadıkları coğrafyayı tanıtmak, sevdirmek ve merak uyandırmak maksadıyla, göllerle ilgili efsaneler kültür coğrafyası açısından incelenmeye çalışılacaktır.

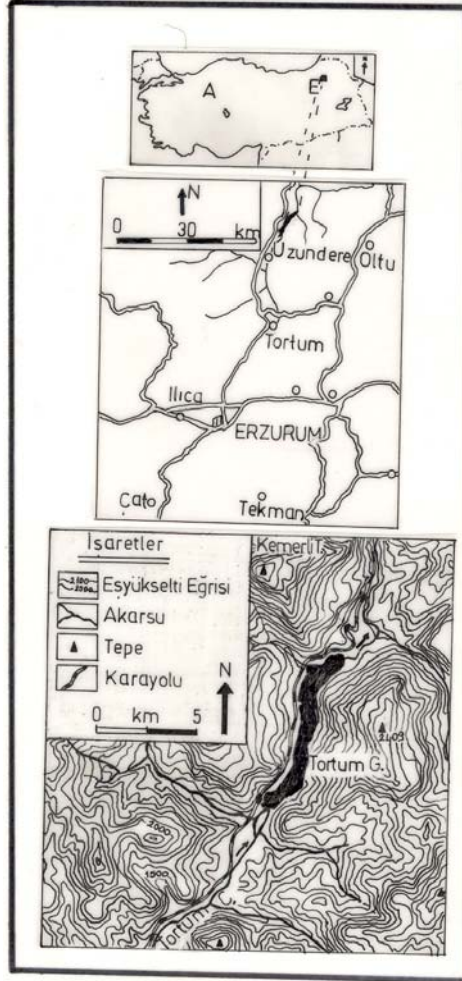
II. GÖLLER :

2.1.. Tortum Gölü

Çoruh nehrinin orta mecrasına doğu taraftan bağlanan Oltu Çayının, bir kolu olan Tortum Çayı vadisi üzerinde bulunan göl, yer kayması (heyelan) sonucunda vadide bir set meydana gelmesiyle oluşmuştur. Kayma, vadinin sol tarafındaki Kemerli Dağ yamacından akmış ve büyük bir yıkıntı kitlesi vadiye yerleşmiştir (Harita 1). Settin meydana gelmesiyle, bunun arkasında sular toplanarak vadinin şekline uygun dar ve uzun bir göl teşekkül etmiştir. Gölün uzunluğu 8 km, yüzölçümü 8 km²dir. Göl meydana geldikten sonra fazla suların boşaldığı bir gidegen oluşmuş ve doğudaki Tev Vadisi'ne doğru bir akıntı başlamıştır. Tortum Şelalesi, göl ile Tev Vadisi arasında bulunmaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği 1000 m'yi bulan göl ile vadi arasında 100 m'yi geçen bir seviye farkı vardır. Tortum Şelalesi basamaklı kalker bankları üzerinde 48 m'den düşmektedir. (İnandık, H. 1965: 79)

Efsaneye göre ise Erzurum'un Uzundere ilçesinin Uludağ (Hars) köyünden bir çoban sürüsünü otlatırken “Gelireemmm” diye bir ses işitir. Etrafında kimse

olmayan çoban, sesleri üç gün boyunca duymaya devam eder. Durumu köydeki ihtiyarlara bildirir. Onlar, çobandan aynı sesi tekrar duyduğunda, “Gel bakalım ne yapacaksın!” demesini isterler. Çoban ertesi gün bu sözleri söyler söylemez, eteklerinde sürüsünü otlattığı dağın yarısı kopar ve Tortum Çayının

Harita 1: Tortum Gölünün lokasyon haritası

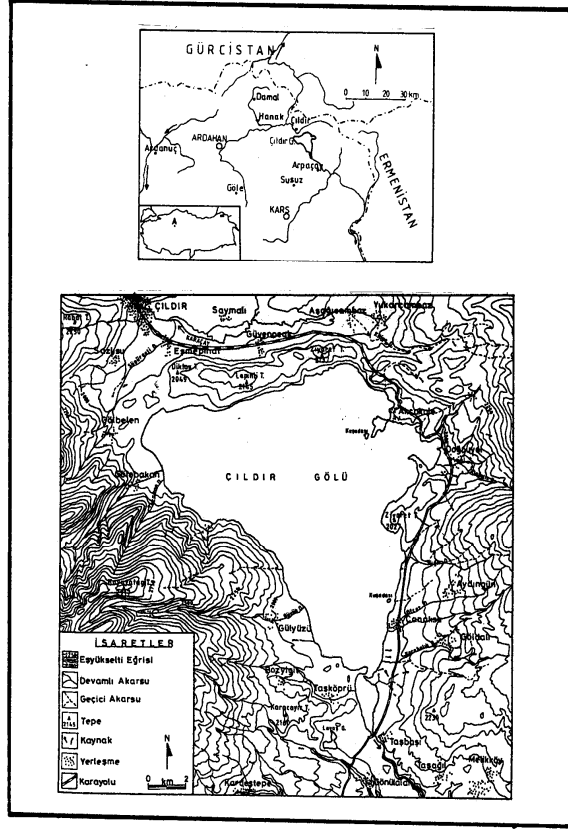
önünü kapatır. Böylece bir tarafta göl, diğer tarafta da şelale meydana gelir. Tortum Gölünün oluşumuna dair Seyidoğlu'nun (2005: 241-245) eserinde benzer

iki anlatı daha bulunmaktadır. Efsanelerde ifade edildiği gibi gerçekten de Tortum Gölü oluşum itibariyle bir heyelan seddi gölüdür (İnandık, H. 1965: 79; Atalay İ. 1992:154). Dolayısıyla sahiplenilen coğrafyada uzun süre yaşayan milletler tarafından aktarılan efsaneler değerlendirildiğinde, bugün kabul edilen coğrafi gerçeklerle büyük ölçüde örtüştüğü görülür.

2.2. Çıldır Gölü

Çıldır Gölü, Doğu Anadolu bölgesinin Erzurum-Kars bölümünde yer alır. Gölün alanı hem Ardahan hem de Kars illerinin sınırları içerisinde bulunmaktadır (Harita 2). Geniş volkanik bir arazi üzerinde bulunan göl, 1959 m yüksekliğinde olup kabaca üçgene benzer bir görünüme sahiptir. Doğusunda Akbaba Dağı, batısında Kısır Dağı yer alır. Gölün yüzölçümü 115-120 km² kadardır. (İnandık H. 1965: 73; Atalay İ. 1978: 23-33) Göl, Taşbaşı köyü civarında Arpaçay'a bağlanır.

Doğu Anadolu'da volkanizma yer yer Tersiyer başlarında başlamıştır. Miyosen'de Kuzey Doğu Anadolu'daki depresyonlar daha çok göl rejimi altında kalmışlar, bu devrede aralıklarla çıkan volkanik malzemeler göl havzalarına akmışlardır. Kuaterner'de Çıldır Gölü'nün doğu ve batısında merkezi püskürmeler meydana gelmiş ve püskürmelerde doğuda Akbaba; batıda Kısır Dağı volkan konileri teşekkül etmiştir. Bu merkezlerden çıkan bazaltik lavlar, Çıldır Gölü havzasına ve volkano laküstür araziler üzerine akmıştır (Atalay İ. 1978: 23-33). İnandık da gölün, kuzeyinde biraz daha alçakta bulunan Çıldır düzlüğünden ince, uzun ve nisbi yüksekliği 150 m olan bir sırt ile ayrıldığını ve bu sırtın da doğusundaki yüksek kütleden gelmiş lâv akıntısından başka bir şey olmadığını vurgulamaktadır. (İnandık H. 1965: 73) Atalay'a göre Çıldır Gölü tektonik kökenli; Lahn, İnandık ve Hoşgören'e göre ise lâv seddi gölüdür. Göl çanağının oluşumunda tektonizmanın ve daha sonra volkanik lâv settinin rolü olduğu söylenebilir (Koday, Z., 2001:175).

Harita 2: Çıldır Gölünün lokasyon haritası (Koday Z. 2001'den)

Çıldır Gölü ile ilgili anlatılan efsaneye göre bu günkü Çıldır Gölü'nün zemini düz bir ovadır. Bu ovada bir köy, buranın çok sevilen bir beyi ile beyin birbirlerine düşkün iki evladı vardır. Bir gün köyde susuzluk baş gösterir. Çare olarak köye gür bir kaynaktan su getirilir ve çeşme yapılır. Köyün yerleşim merkezi çanak gibi olduğundan, su baskını önlemek için, su alındıktan sonra çeşme mutlaka kapatılır. Bir gün birbirini çok seven iki kardeşten erkek olanı gurbete gider. Bu ayrılık kız kardeşi çok üzer. Uzun yıllar sonra kız kardeş çeşmeden su doldururken erkek kardeşinin döndüğü haberini alır, o sevinçle çeşmeyi kapatmayı unutur. Ertesi gün civar köylerde yaşayanlar köyün yerinde kocaman bir gölün oluştuğunu görürler (Efsanelerimiz1990: 74).

Gerçektende gölün bulunduğu alanın coğrafi yapısı ile efsanede gölle ilgili verilen bilgiler birbirini tamamlar niteliktedir. Çıldır Gölü kuzeyde, biraz daha alçakta bulunan Çıldır düzlüğünden 150 m kadar yükseklikte olan bir sırt ile ayrılmıştır. (İnandık H. 1965: 73).

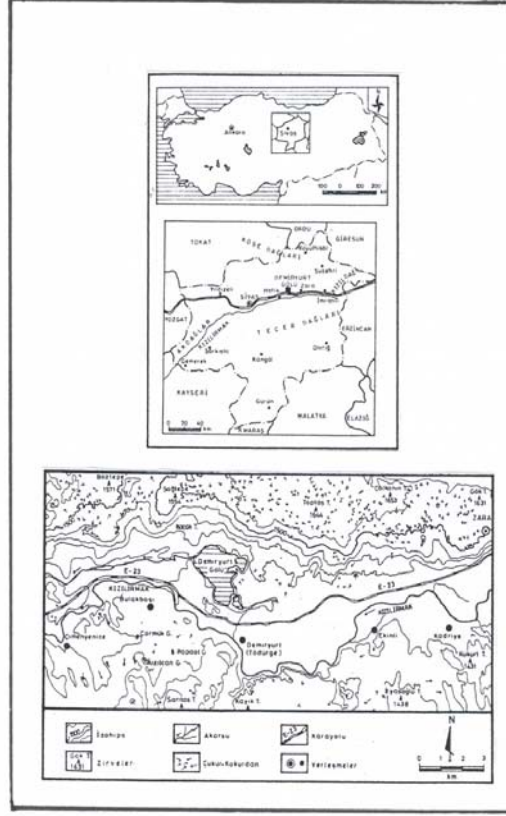
2.3. Tödürge (Demiryurt) Gölü

Tödürge Gölü İç Anadolu bölgesinin yukarı Kızılırmak bölümünde yer alır. Karstik bir erime çukuru içinde yer alan göl, Sivas ilinin Zara ilçesi sınırları içindedir. Göl Sivas il merkezine 55 km, Zara'ya ise 16 km uzaklıktadır. Gölün deniz seviyesinden yüksekliği yaklaşık olarak 1294 m'dir (Harita 3).

Tödürge Gölü Sivas yöresindeki jipsli formasyonlardaki tuzlu göllerin büyüğüdür. (İnandık H. 1965: 61) Göl, Zara-Hafik ovasının orta kesiminde yer alır. Alanı yaklaşık 3.3 km² olan göl, büyük oranda düdenlerden yer altına intikal eden karstik yeraltı suları ile beslenir. Göl, fazla sularını batıdaki drenaj kanalı aracılığı ile Yarhisar köyü yakınlarında Kızılırmak'a göndermektedir. Tödürge Gölü'nün doğu kıyısında Keşan adı verilen küçük bir ada bulunmaktadır (Atiker, M. 1993: 625).

Tödürge Gölü'nün kenarında veya yakınında daimi bir yerleşme bulunmamaktadır. Göle en yakın yerleşme yaklaşık 3 km kadar güneyinde yer alan ve göle adını veren Tödürge köyüdür. (Yazıcı, H. 1999 : 28)

Efsaneye göre şimdiki Tödürge Gölü'nün yerinde Tödürge köyü vardır. Köye gelen yabancı bir derviş burada misafir edilmediği gibi, ısınması için ateş bile verilmemiştir. Bu duruma üzülen derviş "ocağınızdan su çıksın" diyerek ortadan kaybolur. O andan itibaren her evin ocağından sular akmaya başlar ve köy sular altında kalır. Canını kurtarabilenler bu günkü Tödürge köyüne yerleşir. Efsanede ölenlerin balığa çevrildikleri, pişmanlıklarını göstermek için her sene bedduanın edildiği gün sırt üstü döndükleri de belirtilir (Efsanelerimiz 1990: 35). Efsane de bölgenin yapısıyla bağlantılı olarak ortaya çıkmış olmalıdır. Çünkü arazi karstik kaynakların çokça belirmesine müsait bir jeolojik yapıya sahiptir. Dolayısıyla coğrafi manada karstik kaynak olarak nitelendirdiğimiz oluşumlar, efsanede dervişin bedduasına bağlanmıştır.

Harita 3: Tödürge (Demiryurt) Gölünün lokasyon haritası (Yazıcı H., Şahin F. 1999'dan)

SONUÇ

Kültür coğrafyası açısından incelenmeye çalışılan Tortum, Çıldır ve Tödürge gölleriyle ilgili üç anlatı için şunları söyleyebiliriz:

1. Efsaneler tarih ve coğrafya ile bağlantılıdır; kutsal, gerçek ve olağanüstü unsurlar taşırlar. Bir efsanede bu unsurların hepsinin bir arada olması zorunluluğu yoktur.

2. Çalışmadaki Tortum ve Tödürge gölleriyle ilgili efsanelerde kutsallık ögesine rastlanmaktadır. Gaipen gelen sesin neticesinde dağın

yıkılması, dervişin bedduasıyla köyün sular altına kalması bunu gösterir niteliktedir.

3. Mitik efsanelerin bir kısmı hariç bütün efsanelerde gerçeklik unsuru bulunur. Bu gerçeklik, mekân (coğrafya), zaman, olay ve kahraman açısından olabilir. Kültür coğrafyası açısından incelenmeye çalışılan üç efsanede de mekânlar gerçektir ve yapılan coğrafi analizler sonucunda göllerin oluşumuna dair edinilen coğrafi bilgiler, halkın hayal dünyasıyla örtüşmektedir. Bu, insanoğlunun doğuştan coğrafyacı olduğunun göstergesi kabul edilebilir.

4. Efsaneler ister tarihi veya dini, isterse de mitik özelliklere sahip olsunlar, içlerinde olağanüstü unsurları barındırırlar. Dervişin bedduasının kabulü, olacakları haber veren sesler sıradan şeyler değildir. Çıldır Gölü adlı efsanede ise tabiatüstü bir hadise yoktur. Efsanelerde görülen bu olağanüstülükler esasında gerçekliği pekiştirmek ve kutsallığı göstermek içindir.

5. Efsaneler mitik kökenli metinlerdir. Mitler ise bir nesnenin menşeyini anlatırlar. Bu nedenle belli yerlerle ilgili efsaneler çoğunlukla etiyolojik karakter taşırlar. Benzer efsanelere farklı bölgelerde ve milletlerde de rastlanabilir ve bunlara '*gezgin efsane*' denir.

6. Belli yerlerle ilgili efsaneler, toplumların yerleştikleri mekânı benimseyip ona önem verdiklerini gösterir ve bu mekânlara anlam kazandırır. Yaşadığı coğrafi çevreye değer veren toplumlar insan-çevre ilişkisini dikkate alarak tabiatı daha büyük bir özenle korurlar. Bu da günümüzün önemli konularından biri olan çevre koruma kavramını, belli yerlerle ilgili efsaneler yoluyla gelecek nesillere aktarmak, mekânı benimsetmek, yaşanılan çevreyi sevdirmek, kültür aktarımını sağlamak ve coğrafya bilimini öğretmek açısından önemlidir.

7. Yapılacak bu tür çalışmalar ile özellikle ilk ve orta öğretimdeki öğrencilere, okuma alışkanlığı kazandırılmasının yanı sıra, kültürlerini, ülkelerini, çevrelerindeki coğrafi elemanları tanıtmının, bu anlamda onlarda coğrafya ilmine merak uyandırabilmenin mümkün olabileceği ümit edilmektedir.

KAYNAKLAR

- ACAR A., 1975, Tortum ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi Üzerine Bir Araştırma, Atatürk Üniversitesi, Yayın No: 30, Erzurum.
- ATALAY, İ., 1978, “Çıldır Gölü ve Çevresinin Jeomorfolojisi”, Jeomorfoloji Dergisi, Sayı: 7, Ankara.
- _____, 1992, Türkiye Coğrafyası, Ege Üniversitesi Basımevi, Bornova-İzmir.
- ATİKER, M., 1993, “Yukarı Kızılırmak Boyundaki Jips-Karst Gölleri ve Kızılırmak Kanyonu”, Bilim ve Teknik Dergisi, Ağustos, Ankara.
- ÇOBANOĞLU, Ö., 2003, Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları, Akçağ Yayınları, Ankara
- DOĞANAY, H., 1994, “Tortum Çağlayanı ve Turistik Potansiyeli”, Türkiye Kalkınma Bankası Turizm Yıllığı, Ankara
- Efsanelerimiz, 1990, Haz.: Prof. Dr. Cahit Kavcar, Öğr. Gör. Mehmet Yardımcı, İnönü Üniversitesi Efsane Derleme Yarışması, Yayınevi Belirtilmemiş, Malatya
- ERGUN, M., 1997, Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara
- ERİNÇ, S., 1953, Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 772, İstanbul.
- FUNK and WAGNALLS, 1950, Standart Dictionary of Folklore Myhtology an Legends, (Editör: Maria Leach), Funk and Wagnalls Co.
- HOŞGÖREN, Y., 1994, “Türkiye'nin Gölleri”, Türk Coğrafya Dergisi, Sayı: 29, İstanbul.
- İNANDIK, H., 1965, Türkiye Gölleri (Morfolojik ve Hidrolojik Özellikler), Baha Matbaası, İstanbul.
- KOÇMAN, A., 1979, Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- KODAY Z., 2001, “Çıldır Gölünde Balıkçılık”, Türk Coğrafya Dergisi, Sayı: 37, İstanbul.
- LAHN, E., 1944, “Tortum Gölü ve Tortum Şelalesi”, Türk Coğrafya Dergisi, Sayı:V-VII, Ankara.

- LAHN, E., 1948, Türkiye Göllerinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi Hakkında Bir Etüd, MTA Enstitüsü Yayınları, Seri B, No: 12, Ankara.
- SAKAOĞLU, S., 1980, Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Katalogu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
- SEYİDOĞLU, B., 2005, Erzurum Efsaneleri, Erzurum Kitaplığı, İstanbul
- TÜMERTEKİN, E., 1994, Beşeri Coğrafyaya Giriş, İstanbul Üniversitesi Yay. No: 3819, Fakülte Yay. No: 2464, İstanbul.
- TÜMERTEKİN, E.-ÖZGÜÇ, N., 1998, Beşeri Coğrafya, İnsan.Kültür.Mekan, Çantay Kitabevi, İstanbul
- YAZICI H., ŞAHİN F., 1999, "Demiryurt (Tödürge-Sivas) Sulak Alanı ve Yakın Çevresinde Coğrafi Gözlemler", Türk Coğrafya Dergisi, Sayı: 34, İstanbul
- YILMAZ, O., 1991, Tortum Çayı Havzasının Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum